

Ігор Прохненко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, доцент,
доцент кафедри археології, етнології
та культурології ДВНЗ «УжНУ»

Марія Жиленко,
лектор-екскурсовод Археологічного музею
ім. Е. А. Балагурі ДВНЗ «УжНУ»

ЗАМКИ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.

На території Закарпатської обл. України виділяються три основні етапи замкового будівництва доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Перші два з них представляють укріплення другої половини XIII і першої половини XIV ст. Для даних місцезнаходжень характерні незначна зайнята оборонними спорудами площа та слабо насичений культурний шар. Ці особливості дозволяють говорити про домінування їх дозорної і репрезентативної функцій. Пункти першої хронологічної групи (XIII ст.) припинили своє існування на зламі XIII–XIV ст. і пізніше як укріплення більше не використовувались. На відміну від них, замкові комплекси першої половини XIV ст. стали основою для формування системи захисних споруд Північно-Східної Угорщини кінця XV – початку XVI ст. В результаті кардинальної перебудови їх ранні культурні горизонти зазнали майже повного руйнування.

Ключові слова: Північно-Східна Угорщина, Закарпаття, городища, замки, фортифікації, вежі, мури, середньовіччя.

На зламі XIII–XIV ст. середньовічна Європа досягла піку свого розвитку. Населення зросло до небувалих до того часу розмірів, розквітла економіка, торгівля, виникли нові міста. Європейці почали відкривати світ за межами свого континенту, а кілька великих держав і папство стали гарантами політичної стабільності. Втім, сталий розвиток виявився недовговічним, наступні століття знаменувались рядом потрясінь: страшних епідемій, кризи віри, розпаду імперій та появи нових завойовників. Не стало винятком й Угорське королівство, де наприкінці XIII ст. феодална анархія досягла апогею саме в той час, коли вимерла династія Арпадовичів, яка до того три століття правила державою.

У змаганні за угорський престол взяли участь представники всіх європейських монарших родин, які мали династичні зв'язки з Арпадовичами. Свої претензії висловив Отто III Віттельсбах, герцог Нижньої Баварії, Вацлав III з чеської династії Пржемысловичів та кандидат, який завдяки підтримці папства мав найбільше шансів – Карл Роберт, представник неаполітанської династії Анжу. Незважаючи на підтримку, остаточно ствердитися на троні Карлу Роберту вдалося тільки у 1310 р. Коронація стала початком у боротьбі проти олігархічних кланів Аба, Кьосегі, Ратот, Борша, Чак, які хоча формально визнали короля, проте завдяки величезним володінням та приватним арміям провадили цілком самостійну політику. Першим кроком у подоланні супротиву магнатів стала битва під Розгоньом, де король одержав перемогу над об'єднаним військом угорських вельмож. Все ж остаточно переможну крапку для Карла Роберта в протистоянні поставила тільки смерть Матея Чака у 1321 р.

Дрібне дворянство, церква, міщани та селяни, що прагнули миру, підтримували монарха, але його справжньою опорою стала нова еліта. Представники родів Лацкфі, Бебек, Ульгеї, Гараї з'явилися на історичній арені в роки політичної боротьби, а завдяки чіткій позиції в підтримці короля почався їх стрімкий злет. Іншою складовою нової аристократії стали іноземці, які користувалися величезною довірою Карла Роберта. Зокрема вихідці з Італії Другети, починаючи з 1322 р., протягом двадцяти років обіймали посаду палатина (Draskóczy 1992, old. 66). Та все ж, король слідкував за тим, щоб жоден з представників нової еліти не зміг отримати таку владу, як колишні олігархи. Досвід боротьби з магнатами показав, що найбільш надійною опорою влади були замки. Переважна їх більшість за Карла Роберта перебували в королівському володінні і ними управляли довірені особи – каштеляни. Вони розпоряджались і частиною прибутків королівських доміній. Так поступово укорінилася система землеволодіння, прив'язаних до певної посади (гонор).

Щоб зрозуміти, коли і за яких умов виникли стратегічні для королівської влади укріплення, у тому числі і на території нашого краю, слід повернутись на кілька десятиліть назад, до правління останніх Арпадовичів. З середини, а особливо з другої половини XIII ст., внаслідок «програми будівництва замків» Бели IV,

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

виникли сотні укріплень як у гірських районах королівства, так і на низовині. Загальною їх рисою була відносно невелика площа, у середньому 30×40 м. Відтак, у разі небезпеки вони не могли прихистити навіть населення навколишніх сіл. Матеріалом для будівництва слугували як камінь, так і цегла та навіть дерево, в залежності від розташування та фінансових можливостей власника (Feld 2017, old. 380). Що стосується стратегічного значення ранніх укріплень, розміщених як у передгір'ї, так і на недоступних вершинах, вони були здатні захистити хіба що тільки себе, і в жодному разі не навколишні території, тому слугували виключно засобом демонстрації влади власника території. Не дивно, що ще з початку XIII ст. по всій території королівства виникли приватні фортифікації місцевих магнатів, а до кінця століття їх кількість стрімко зростає. Хоча на думку дослідників на ранніх етапах було достатньо усної згоди, зведення укріплень було можливим тільки з дозволу короля. Це правило діяло навіть за правління слабких монархів, хоча в смутні часи будували чимало захисних споруд без наявного дозволу (Fügedi 1977, old. 10).

Управляючі адміністративними одиницями, округами, барони та навіть палатин не мали дозвільних повноважень. Кожен з таких дозволів короля містив ім'я отримувача та можливо його нащадків, перераховував заслуги перед монархом, які давали право на привілеї. Цікаво, що більшість грамот не визначали чіткого місця локалізації майбутнього укріплення, воно могло бути розміщене будь-де в межах володіння власника дозволу, конкретний маєток у документах вказувався значно рідше (Fügedi 1977, old. 11). В історії середньовічної Угорщини відомий всього один випадок, коли король Сигізмунд у 1399 р. надав дозвіл на будівництво одразу двох замків для Петра Перені у Севлюші та Абауйварі (Horváth 2011a, old. 6).

Ще з 1260-х рр., часів громадянської війни між Белою IV (1235–1270 рр.) та його сином, майбутнім королем Іштваном V (1270–1272 рр.) особливо гостро постало питання фортець, що зводились без відома короля, переважно на непідконтрольних йому землях. Частина з них власники легалізували згодом. Відомо чимало грамот, які надавали дозвіл на «завершення будівництва» певного замку. Інші потрапили під дію закону 1298 р., який передбачав руйнування незаконно зведених фортифікацій і для виконання якого за правління Андрія III навіть створили спеціальну «комісію» (Magyar országos levéltár. Diplomatikai levéltár... 75 163; Horváth 2011, old. 92).

Наскільки цей закон був ефективним невідомо, але через кілька десятиліть, в роки боротьби за владу Карла Роберта, в письмових джерелах з'явилось чимало укріплень, зведених явно не у військовий час, а ще раніше – у XIII ст. На відміну від західноєвропейської практики руйнування захоплених замків, угорський монарх усвідомив, що ці укріплення можуть стати надійною опорою його влади (Horváth 2011a, old. 6). Тому не дивно, що для епохи Анжу було більш характерним королівське будівництво замків, аніж приватне. Укріплення, що перебували у володінні короля, стали важливою складовою у наповненні скарбниці, адже домінії приносили чималий прибуток. В той самий час призначені монархом та введені на посаду королівським представником каштеляни, судячи з величезної кількості збережених адресованих до них листів, здійснювали волю короля на місцях (Fügedi 1977, old. 70–71). Достовірно невідомо, чи слугували королівські замки місцями проживання монархів під час їх подорожей країною, але найімовірніше вони обирали для цього більш зручні розташування, залишаючи за укріпленнями виключно репрезентативну та військову функції. З поступовою трансформацією «лісових» комітатів Північно-Східної Угорщини у повноцінні адміністративні одиниці, королівські замки стали їх центрами, а навколо них виникли і перші міста регіону.

В історіографії, присвяченій середньовічному та ранньомодерному військовому зодчеству Верхнього Потисся, зафіксовано більше двох десятків замків, розміщених на території сучасної Закарпатської обл. України. Залучення їх до історичних реконструкцій наштовхується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну «замок», до категорії якого зазвичай включені городища («земляні фортеці»), палаци і сторожові пости. Як наслідок, до наукового обігу введена низка недостовірних пам'яток. Це стосується палаців у Чинадієві, Довгому, Есені та Горянах, точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Тоувар, Боршова та Вишково). Після їх виключення із загального списку, до достовірних, а в окремих випадках теж із застереженням, можна віднести Броньку (Царська гора), Виноградів (Канків), Квасово, Королево (Нялаб), Мукачево (Паланок), Невицьке, Сільце (Бодулів), Середнє, Ужгород та Хуст. Розміщення цих замків визначене передгір'ям Карпат і головними водними артеріями краю (рис. 1а). Час виникнення більшості з них, як правило, без належної аргументації, у науковій літературі визначається IX–X ст. в якості городищ, а зі зведенням кам'яних стін начебто у X–XI ст. вони стали замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних кам'яних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний з післятатарським часом, а більш конкретно з кінцем XIII – першою половиною XIV ст. (Прохненко, Гомоляк 2009, с. 71–97).

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення замків Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. Такий стан речей визначив спрямованість роботи утвореного у 2007 році середньовічного загону археологічної експедиції Ужгородського національного університету, зосереджену на вивченні саме тих замків, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця, Квасова та Хуста. Також незначні роботи були проведені на площі, прилеглої до укріпленого палацу в Чинадієві, який в науковій літературі також зарахований до категорії замків. Основна мета першого етапу досліджень – утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток.

В результаті роботи університетські археологи переглянули значну кількість усталених у науковій літературі тверджень. Була спростована теза про те, що майже всі замки регіону зведені на території вже існуючих слов'янських городищ VIII–IX ст. Більше того, в ході широких пошуків жодне з таких городищ взагалі виявлене не було. І, відповідно, за наявними на сьогодні матеріалами взагалі спростована теза про існування місцевого державного утворення на чолі з князем Лаборцем. Не підтвердилося і припущення про прихід в Верхньотиський регіон наприкінці IX ст. угорців на чолі з вождем Алмошем, які начебто захопили ці укріплення. А саме така думка міцно укорінилася на сторінках наукової періодики і у свідомості пересічних громадян за даними анонімного нотаря короля Бели III.

На основі аналізу конкретних археологічних матеріалів зроблено спробу пояснення феномену більш ранніх городищ Верхнього Потисся, початковий горизонт використання яких у добу середньовіччя датується кінцем X ст., тобто ще до епохи організації Угорського королівства Іштваном I та виникнення перших фортифікацій на території держави. Наявність цього найбільш раннього горизонту пояснює не централізоване зведення укріплень, а відхід місцевого слов'янського населення на вже існуючі городища попередніх періодів у результаті появи в регіоні нової загрози – печенігів, які були змушені тікати на зовсім не привабливі для них заболочені лісисті території нашого краю. Ці кочівники перед переходом через Верецький перевал на початку 80-х рр. X ст. встигли відзначитися у війні київського князя Святослава з хазарами у 965 р., у вбивстві князя на дніпровських порогах у 972 р. і знищенні городищ та поселень тиверців безпосередньо перед втечею за Карпати в результаті нападу на них військових загонів князя Володимира. Подібний «послужний список» знайшов відображення в «яскравій трофейній матеріальній культурі», завдяки чому в угорській історіографії виникла спокуса ототожнити ці племена з «першою героїчною генерацією угорців Алмоша» (Фодор 1992; Fodor 1996), хоча між ними чітко спостерігається майже сторічна «хронологічна прірва».

Спотворена спільними зусиллями вітчизняних і зарубіжних істориків та археологів картина розвитку земель Верхнього Потисся відобразилася не тільки в формуванні легенд про князівство Лаборця, про перехід угорців Алмоша через Верецький перевал, а і в «заповненні фактами» ситуації в регіоні з X ст. і до часу побудови перших замків. Одним з яскравих прикладів цього є історія укріплення в Середньому, яке довгий час пов'язувалось з тамплієрами XII ст., хоча реально було зведене як мінімум на 400 років пізніше – лише в першій половині XVI ст.

Затративши значну кількість часу, зусиль та ресурсів на очищення локальної історії від міфологізації, експедиція Ужгородського національного університету змогла зібрати необхідну базу даних для аналізу раннього етапу будівництва замків Закарпаття. На сьогоднішній день можна говорити про його початок не раніше другої половини XIII ст. і до того ж відзначити не дуже активний перебіг даного процесу. За чіткими археологічними матеріалами це всього три пункти: Бронька, Вишково та Сільце. Причому на першому виявлені лише незначні зведені з каменю споруди, на другому, який близький до попереднього структурно, вони просто відсутні, а на третьому ознаки експлуатації взагалі не фіксуються.

Броньківський замок, розміщений в Іршавському районі, університетські археологи досліджували весною 2008 року. Пам'ятка знаходиться на верхівці стрімкої скелястої гори, яка називається місцевим населенням Царською (рис. 2). Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину р. Бронька. Річка, залишаючи вузький прохід у вигляді дороги, огинає гору з трьох боків.

Замок зведений на площадці наближеної до овальної форми, з незначним відхиленням орієнтованою за лінією захід–схід. Розміри плато (35×14 м) обмежили і замкову площу (рис. 2). Вона, у комплексі з особливостями розміщення, а саме, відмінним оглядом місцевості і, головне, відсутністю зручного підйому, дозволяє говорити про основне функціональне призначення пункту, ймовірно за все, як дозорного. У зв'язку з цим вже саме включення пам'ятки до категорії замків доволі умовне.

Згадки про укріплення в письмових джерелах з'являються з другої половини XIII ст. Король Ласло V у своїй грамоті від 23 травня 1273 р. прийняв до двору магістра Петра з роду Чак за участь у відвоюванні Броньківського замку. Грамота пов'язана з подіями десятилітньої давнини, коли під час військового

конфлікту між Белою IV та молодшим королем Іштваном V одна з сутичок відбувалася під стінами цієї фортеці (Fügedi 1977, old. 104).

Наступна згадка про Броньківське укріплення датована 1290 р. Король Андрій III наказав Мігалю Убулфі тримати оборону замку до його прибуття (Codex... 1829, 458). На думку дослідників таке доручення може бути пов'язане з проникненнями восени 1290 р. на територію Угорщини з Польщі самозванця, який видавав себе принцом Андрієм, братом короля Ласло IV.

У документі 1321 р. згадуються тільки руїни замку. Достеменно не відомо, що призвело до занепаду фортеці. На думку одних учених вона потрапила під § 24 королівського закону 1291 р. про грабницькі укріплення (Györfy 1987, old. 530), на думку інших її зруйнували згідно з умовами мирного договору між Андрієм III та Альбертом Габсбургом 1291 р. (Kristó 1986, old. 152). Втім, Броньку могли зруйнувати під час будь-якого іншого епізоду громадянських війн зламу століть.

Замкові будівлі представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею. Перша – округла в плані вежа (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1 м), зведена у східній частині майданчику. Вона захищала складний, але найбільш доступний підхід до вершини. Південна частина стіни межує зі скелею, висотою 3 м, в основі якої знаходиться печера штучного походження для зберігання провіанту.

Друга будівля, прямокутної в плані форми, розміщена в західній частині плато. Її розміри – 13,6×7,6 м, товщина стін – 1 м. У підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і схожим схилом – невелика порівняно горизонтальна площадка (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з вертикальними скельними виступами (рис. 2).

Свідчення місцевого населення та візуальний огляд пам'ятки дозволили констатувати знищення значної площі замку скарбошукачами. У багатьох місцях в результаті їх діяльності переміщений культурний шар, зазвичай навіть оголена скельна основа. З урахуванням даної ситуації, два розкопи закладені у порівняно добре збережених зонах (Прохненко, Гомоляк, Мойжес 2008, с. 139–148; Prohnenko, Zsilenko 2016, old. 77–79).

Площа розкопу I (6,0×5,6 м) обмежена стінами прямокутної споруди. Вона характеризується повною відсутністю культурного шару (лише листя і переплетені коріння, які сягають глибини від 0,1 до 0,5 м) на квадратах дотичних до південної стінки, що пов'язуємо з діяльністю «чорних археологів». В ході розкопок північних квадратів, під верхнім зафіксований шар чорної гумусованої глини, потужністю до 0,5 м. Нижче нього, до материка, залягала жовта глина з вкрапленнями вапна. Потужність і цього шару до 0,5 м. Материк представлений виступаючими скелями, що свідчить про поспіх при зведенні замку, для якого навіть не був підготований майданчик – основа для фортифікаційних об'єктів. Між скельними западинами, в нижній частині шару жовтої глини, виявлені три бокові фрагменти ліпної кераміки, які не підлягають точному хронологічному визначенню. За морфологією глиняного тіста їх можна датувати III–II тис. до н.е.

У верхній частині цього шару і в заповненні чорної глини зафіксовано значну кількість культурних решток: кераміка, індивідуальні знахідки, кістки. Залягання шарів на площі розкопу порушене. Як наслідок, матеріал різних хронологічних горизонтів перемішаний, що не дозволяє вивчити стратиграфію пам'ятки. В цій ситуації можливе лише виділення із загальної колекції груп матеріалу, які визначають конкретні часові періоди.

Розкоп II закладений у східній вежі. Послідовність залягання шарів аналогічна простеженій на розкопі I: верхній – чорна гумусована глина (потужність до 1 м), нижній – жовта глина (потужність – 0,4 м), материкова основа – гостро виступаючі скелі. В заповненні виявлені всього два бокові фрагменти кружальних горщиків.

Характер культурного шару став основою для визначення східної вежі як дозорної, будівлі прямокутної форми – як житлового приміщення замку. Аналіз матеріалу дозволив встановити етапність заселення. Початковий горизонт пов'язаний з населенням краю мідно-бронзової епохи, яке використовувало верхівку в якості сховища. Зведення укріплень з підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, визначається другою половиною XIII ст. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий (до початку XIV ст.) (рис. 2). Серед індивідуальних знахідок домінують ножі, включаючи бойові, і бруски для їх гостріння. Також представлені тигель для плавки кольорових металів, фрагмент шпори, гачок та цвяхи. Жителі замку в цей час займалися полюванням і риболовлю, що підтверджується аналізом виявленого остеологічного матеріалу. Визначення кісток тварин свідчить про полювання мешканців замку на кабанів, косуль, оленів і вовків, та розвиток тваринництва, зокрема розведення свиней та великої рогатої худоби.

Незначна кількість кераміки пов'язана з XV ст. Скоріше за все в цей період основна функція замку – сховище. Основні ж матеріали досліджень підтвердили відзначену в науковій літературі дату зведення замку (друга половина XIII ст.).

Структурно та за планом близьке до Броньківського і місцезнаходження на горі Варгедь біля селища Вишково (рис. 3), історія якого також чітко відображена в письмових джерелах. У 1274 р. тоді ще угочанське містечко король Іштван V подарував представникам роду Гонтпазмань, Мікову та Чепану, разом із митним постом. Дарчу грамоту у 1281 р. підтвердив і Ласло Кун. Брати, ймовірно, за останні десятиліття XIII ст. і звели тут укріплення. Перша згадка про нього датована 1299 р., коли король Андрій III «повернув замок братам та залишив за ними право володіння». Вже у наступному, 1300 р., Андрій III забрав замок у братів, які отримали взамін кілька населених пунктів на території Угочанщини: Чорнотисово, Рокосово та Ніртелек. Саме в цей період селище разом із замком перейшло до Мараморошу. Втім, укріплення проіснувало недовго, адже з першої половини XIV ст. у джерелах вже не згадується. Ймовірно в цей час розпочалося будівництво іншої фортеці – Хустського замку, який перебрав на себе функцію захисту марамороського соляного шляху та став центром королівського комітату.

Здійснений науковцями Ужгородського університету огляд місцезнаходження засвідчив ще більшу умовність занесення даного пункту до категорії замків, ніж у випадку з Бронькою. Жодних слідів кам'яних фортифікацій на вершині гори Варгедь не виявлено, що дозволяє припустити їх зведення з дерева (рис. 3). Площа пам'ятки і відсутність зручного підйому стали в основі визначення її як дозорної, а письмові джерела свідчать і про репрезентативну функцію вишківських укріплень.

На відміну від двох попередніх, про Сілецький (Іршавський) замок у письмових джерелах взагалі не збереглося жодної згадки. Ймовірно, збудували його місцеві феодалі, представники роду Ллошваї. Руїни укріплення були розібрані у XIX ст. для зведення нової церкви Іршави (Lehoszky 1996, old. 529–532).

Фундаменти будівель знаходяться на північній окраїні с. Сільце (Іршавський р-н), на вершині гори Бодулів (рис. 4). З північного і північно-західного боків підніжжя гори було заболоченим, з південно-східного, на відстані 200 м від підніжжя, тече р. Іршавка, яка неподалік впадає до р. Боржави. Східний і північно-західний схили гори стрімкі, південно-західний – пологий. План замку був визначений за залишками його кам'яного фундаменту квадратної конфігурації, розміром 32×32 м. З північного та південного боків місцезнаходження додатково захищене прокладеними вздовж стін ровами та валами (рис. 4).

Вперше пам'ятку дослідила археологічна експедиція під керівництвом С. І. Пеняка у 1981 р. На основі зібраного керамічного матеріалу було виділено три культурно-хронологічні горизонти (III–II ст. до н.е., X–XI ст. і XIII–XIV ст.). У 1991 р. роботи на горі Бодулів поновив О. В. Дзембас. Ним виявлена незначна кількість фрагментарної кераміки, визначеної гальштатським періодом і епохою середньовіччя (X–XI ст.). Мізерний матеріал, здобутий при дослідженні Бодуліва, змусив знову звернути увагу на цей пункт експедицію Ужгородського національного університету. З метою отримання додаткових даних були закладені розкоп і два шурфи на ділянці, обмеженій кам'яним фундаментом (Прохненко, Гомоляк, Зомбор 2010, с. 346–348).

Розкоп I, площею 4×6 м, прив'язаний до північно-західного кута зруйнованої споруди. Верхній шар (0,4 м) складається з утворених при розбиранні стін місцевими мешканцями завалів каміння. Під ним, до материка, залягає культурний шар потужністю до 0,8 м. У його заповненні незначна кількість ліпної гальштатської і кружальної середньовічної кераміки.

Аналогічна ситуація простежена і в шурфах. Єдиний об'єкт – вогнище, виявлене в шурфі 1. В плані воно округлої форми, діаметром 1 м і глибиною 0,2 м. В заповненні вугілля і кістки тварин. Поряд з вогнищем знаходилися фрагменти середньовічних горщиків. У шурфі 2, окрім уламків посуду, під завалами каміння, виявлена датована XVIII ст. частина люльки. Ця знахідка, характер завалів, а також назва гори серед місцевого населення як «каменоломня» свідчать про розбирання стін замку на будівельні матеріали в новий і новітній часи. Отриманий в ході дослідження керамічний матеріал (рис. 4) дозволяє визначити час будівництва замку другою половиною XIII ст.

Підводячи підсумки розгляду укріплених пунктів Закарпаття другої половини XIII ст., відзначимо їх незначну площу, слабкий культурний шар і взагалі умовність віднесення до категорії замків. Більше того, вони існували незначний час і в наступні періоди як фортифікації вже не використовувались.

Інша ситуація з замковими спорудами краю першої половини XIV ст., які стали основою для активних перебудов в часи турецької загрози, а більш конкретно наприкінці XV – на початку XVI ст. До цієї групи відносяться Виноградово, Королево, Невицьке та Мукачево, які знайшли відображення в письмових джерелах періоду утвердження на угорському престолі Карла Роберта з династії Анжу.

Виноградівський замок Канків знаходиться на південно-східній окраїні м. Виноградово (до 1946 р. – м. Севлюш) у підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тисою. Укріплення, які зараз можна спостерігати, зведені на зламі XV–XVI ст. у формі чотирикутника (розміром 44,5×35 м), з розміщеними за периметром житловими приміщеннями і з виступаючими кутовими бастіонами (рис. 5). Внутрішню частину займав просторий дворик в плані прямокутної форми. Окрім безпосередньо замкових споруд, до архітек-

турного ансамблю входили капличка та церква з прибудовою (рис. 5). Між церквою та основною спорудою знаходився колодязь. Весь комплекс будівель оточував зовнішній кам'яний мур, який на даний час простежується лише на окремих незначних ділянках.

У науковій літературі історія замку розглядається як безперервний ланцюг важливих подій з IX до XVI ст. (створення, перебудови, передача з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак більшість наведених фактів не підтверджується даними письмових джерел, а окремі моменти навіть суперечать їм. Критичний підхід до документальної бази дозволяє встановити наступну канву основних пов'язаних із замком подій. Перша писемна згадка про Севлюш датована 1280 р. (Árpádkori... 1870, old. 291). У 1307 р. Карл Роберт подарував містечко камерарію Беке Боршо з роду Тамашфі (Anjoukori... 1878, old. 124). Ймовірно, разом з містечком він отримав і дозвіл на зведення фортеці, каштелян якої вперше фігурує у джерелах 1308 р. (Anjoukori... 1878, old. 138). Після того, як брати Борша виступили союзниками Матея Чака проти короля, замок штурмував і повернув у володіння корони березький жупан Томаш Янки (A Perényi... 2008, old. 24–25). Під час штурму система оборони фортеці була знищена. Містечко до 1399 р. належало королеві, але замок у жодному з документів не фігурує (Fügedi 1977, old. 201).

На зламі XIV–XV ст. король Сигізмунд за вірну службу дарував Севлюш секельському та земплінському жупану Петру Перені (A Perényi... 2008, old. 206–207). Разом з дарчою грамотою той отримав дозвіл на зведення укріплень (Zsigmondkori... 1951, 611), але не встиг ним скористатись. Через кілька років йому була пожалувана Нялабська домінія з центром у Королівському замку, тому потреба в спорудженні ще однієї фортеці зникла. На призначеній під будівництво укріплення території близько 1505 р. звели францисканський монастир (Riskó 2007, old. 29), патронами якого виступали Перені. Монастирський комплекс функціонував близько пів сторіччя. У 1556 р. вихований у реформатській традиції Ференц Перені розігнав ченців та зруйнував монастир (Rupp 1872, old. 393), який після цих подій вже не відбудовувався.

З метою перевірки хронологічної схеми і визначення стратиграфії пам'ятки експедицією Ужгородського національного університету в польовому сезоні 2007 р. було закладено п'ять шурфів у різних її частинах, загальною площею 29 м². Три з них (площею 2×3 м) в межах замкових стін, один (2×2,5 м) – в капличці і один (2×2,5 м) – на території церкви (рис. 5) (Прохненко, Гомоляк 2007, с. 83–94). Домінуючий виявлений матеріал – ліпна кераміка епохи пізньої бронзи. Середньовічні та ранньомодерні знахідки датуються XV–XVI ст., представлені вони незначною кількістю уламків горщиків, залізними цвяхами і фрагментом кам'яної віконної рами.

Найбільш важлива інформація про ранній замковий горизонт отримана в капличці, яка знаходиться на відстані 30 м на північний захід від основної споруди. Її особливістю, при незначній площі, є фундамент квадратної форми, товщина якого перевищує 3,5 м. В ході дослідження простежена наступна стратиграфічна ситуація. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1 м, є сучасним перекопом. Нижче нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовані завали великого андезитового каміння та штукатурки. Траплялися і великі блоки завалених до середини будівлі стін. Підстилав завали шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу. Простежена ситуація дозволила зробити висновок, що капличка зведена на місці частково зруйнованої вежі, під час розбирання стін якої була забутована камінням її внутрішня частина. В результаті перекритий шар, який визначає час закладання вежі. Фрагменти виявлених горщиків (рис. 5) датуються першою половиною XIV ст., що узгоджується з інформацією письмових джерел.

Взагалі ж аналіз отриманих у 2007 р. матеріалів став основою для встановлення наступної попередньої стратиграфічної картини Виноградівського замку. Початкове заселення урочища датується XIV–XII ст. до н.е. і пов'язане воно з носіями культури Станово. Місце розташування пам'ятки на підвищенні дозволяє розглядати її як пункт, природно укріплений схилами гори. Виявити фортифікаційні споруди епохи пізньої бронзи на даний момент неможливо із-за руйнацій під час будівельних робіт у добу середньовіччя та раннього нового часу. Зведення початкової системи кам'яних укріплень датується XIV ст. Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена в XVI ст., але необхідно відзначити, що на досліджених ділянках середньовічні та ранньомодерні горизонти насичені слабо.

В 10 км від Виноградівського замку знаходиться Королівський, який має власну назву Нялаб. Він на сьогоднішній день є однією з найбільш добре досліджених пам'яток Закарпаття доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну (рис. 1b). Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Як і у випадку з Виноградівським замком, весь комплекс видимих сьогодні споруд виник наприкінці XV – на початку XVI ст. Центр фортеці, площею 52×47 м, в плані наближений до овальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем. У 20 м від основної замкової споруди проходила

додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом посередині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній околиці урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці на північно-східній окраїні Угорського королівства з кінця XIII – початку XIV ст. до третьої чверті XVII ст. Первинне укріплення збудовано між 1272 та 1315 роками. До зведення фортеці в околицях села Фелсас (перша назва Королева) існувала королівська мисливська садиба (*domus regalis*), яку востаннє згадують у 1272 р., а замок з'явився у джерелах з 1315 р. (Nazai... 1897, old. 193). На початку XIV ст. Карл Роберт подарував замок королівському камерарію Беке Боршо (Karácsonyi 1900, old. 21). Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював з руїн березький жупан Томаш (A Regényi... 2008, old. 24–25). У 1378 р. король Людовик, разом із посадою жупана Угочанщини передав Нялаб у користування про honoge молдавському вельможі Драгу та його братам. У 1405 р., за заслуги перед королем у боротьбі проти антикороля Владислава Неапольського, Сигізмунд дарував замок Нялаб з домінією Петру Перені, чим спровокував більш ніж столітню судову тяжбу між родами Драгфі та Перені. З початку XV ст. до останньої третини XVII ст. замок, з невеличкими перервами, залишався у володінні баронської гілки роду Перені. Незважаючи на те, що його власники не приймали участь у політичних змовах XVI–XVII ст. і завжди залишалися лояльними до влади Габсбургів, у Відні було прийняте рішення про руйнування замку, яке відбулося у 1672 р.

Хоч історія Нялабської фортеці доволі насичена подіями, донедавна на замковій території та її найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки місцевими ентузіастами, які передали частину виявлених старожитностей до Угорського національного музею (м. Будапешт) у 1859 та 1881 рр., співробітниками Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя. Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 року. У польових сезонах 2007, 2011–2019 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел (Прохненко 2014; 2015; 2016; 2016а; Прохненко, Гомоляк 2007; Прохненко, Жиленко 2016; 2017; Прохненко, Жиленко, Мойжес 2016; Prochnenko, Žilenko 2019; Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2012; 2013; Prohnenko, Zsilenko 2015; 2019; Prohnenko, Zhylenko, Moizhes 2016). При цьому необхідно відзначити, що горизонт XIV ст. повністю знищений активними перебудовами XV–XVI ст.

Ще один замок, функціонування якого в письмових джерелах фіксується з початку XIV ст., знаходиться біля населених пунктів Кам'яниця та Невицьке Ужгородського р-ну, в дванадцяти кілометрах на північ від обласного центру (рис. 1с). Сучасний вигляд він отримав, як і Виноградівський та Королівський, на зламі XV–XVI ст. З північного боку біля підніжжя гори протікає невеликий гірський струмок Вайда, а із західного – р. Уж. Центральний замковий дворик (35×12 м) площею біля 400 м² оточений двоповерховим палацом з домінуючою чотириповерховою центральною вежею та потужним трикутним у плані укріпленням з найбільш вразливого східного боку. Палац нараховував 31 приміщення загальною площею біля 1000 м². З боку гір замкові будівлі були оточені земляним валом і глибоким видовбаним у скелі ровом, біля яких була зовнішня замкова стіна з чотирма вежами. З південного заходу основні будівлі паралельними захисними стінами з'єднані з в'їзною вежею-барбаканом шестикутної форми. Площа всіх замкових приміщень, разом з галереєю, становила біля 1500 м². Зі східного боку функціонувала і третя лінія оборони, до якої входили вали та дерев'яно-глинобитні конструкції. У плані вали замикали простір трапецієподібної форми. Між другою та третьою захисними лініями функціонував невеликий посад (0,7 га) (Дзембас, Кобаль 2005, с. 30–31).

Історія укріплень починається зі зламу XIII–XIV ст. У 1279 р. угорський король Ласло IV (1274–1290 рр.) передав всі володіння комітату Унг трансільванському воєводі Фінті з роду Аба. На думку О. В. Дзембаса та Й. В. Кобаля, після його смерті власником Ужанщини та Невицького замку став його брат Амадей. Вони ж стверджують, що коли на Угорський престол у 1290 р. сів останній представник династії Арпадовичів Андраш III (1290–1301 рр.), він підтвердив дарчу свого попередника на Невицький замок Амадею Аба (Дзембас, Кобаль 2005, с. 24). Нажаль, конкретні грамоти, які засвідчували б ці події, невідомі. Але в архівах взагалі дуже мало середньовічних дозволів. До 1320-х рр. на песимістичну думку Пала Енгела їх зберіглося усього 1–2% (Engel 1987/2007, old. 17). Е. Фюгеді вважає, що існує чимало замків, будівництво яких доведено відбулося в період 1242–1270 рр., але дозволи на зведення відомі всього в кількох випадках. Ті, що дійшли до наших часів, настільки лаконічні, що складається враження, що іноді для будівництва укріплень достатньо було усної згоди або доручення правителя (Fügedi 1975, old. 67–68). Крім цього, в окремих випадках слід врахувати й навмисне

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

знищення наявних документів, адже за «технологією» захоплення укріплень агресор намагався знищити усі докази прав володіння попередніх власників (Fügedi 1977, old. 26). Закарпатські дослідники укріплення в Невицькому вважають, що Амадей Аба володів замком до самої смерті у 1311 р., коли загинув від рук кошицьких міщан. А сини Амадея – Янош, Мікловш, Давид і Ласло почали боротьбу з кошичанами, на бік яких став сам король Карл Роберт. У битві під Розгоньом влітку 1312 р. представники старого дворянства зазнали поразки, а двоє з роду Аба: Давид і Мікловш, загинули. Янош і Ласло продовжили боротьбу. Тільки наприкінці року була укладена мирна угода, за умовами якої Аба зберегли за собою Ужанський комітат з Невицьким замком. Після цього вони майже п'ять років були вірними королю та приймали участь в його походах проти інших магнатів. Але у 1317 р. Аба знову виступили проти Карла Роберта. В листопаді 1317 р. його війська на чолі з Акошем Мікчем після важкого штурму захопили Невицький замок. Про описані події мова йде в одній з грамот 1322 р., де вперше згадується назва Невицьке (Neuichke) (Дзембас, Кобаль 2005, с. 26). Нова епоха в історії замку розпочалася у 1328 р., коли угорський король передав його разом з Ужанським комітатом спочатку в тимчасове, а з 1332 р. – в постійне володіння одному з своїх італійських прибічників – Іоанну Другету. З цього часу до середини XVII ст. на Ужанщині тривала гегемонія Другетів (Дзембас, Кобаль 2005, с. 27).

Після смерті Іоанна Другета (1332 р.) фортеця в Невицькому перейшла до рук його старшого сина Вільгельма, який не мав спадкоємців. Тому після його смерті, згідно з існуючими правилами, Ужанські володіння повинні були повернутися короні. Але угорський король вирішив відзначити за особливі заслуги родину Другетів і у 1343 р. він передав Ужанщину з центром у Невицькому братам Вільгельма – Ніколаю та Іоанну. 1355 року Іоанн Другет помер і рід розділився на дві гілки – горянську, якій належав і Невицький замок, і гуменянську. Перша з них після смерті Ласло Другета у 1398 р. завершила своє існування і вся власність перейшла до рук гуменянської гілки.

З приходом до влади в Угорщині Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437 рр.) вплив Другетів істотно знизився і у 1403 р. вони були серед повсталих проти королівської влади. Після поразки повстання вони ледь змогли зберегти свої володіння на Ужанщині. З 1440 р., після початку в Угорщині громадянської війни, знов збільшили свій вплив. Постійні військові сутички змусили Другетів перебудувати та значно укріпити Невицький замок. Незважаючи на це, він не став неприступною твердиною і часто переходив з рук до рук. Так, наприклад, у 80-х рр. XVI ст. королівські війська вибили з замку Гашпара Другета і допомогли заволодіти укріпленнями Дьордю II Другету. 1591 року новий власник помер і його вдова Єфрозіна Доці почала судову тяжбу з Гашпаром та Іштваном Другетами. У 1600 р. вона проживала в Невицькому замку зі своїми дітьми Марією та Дьордем. Ще один родич, Балінт Другет, зі своїм військом осадив замок і після довготривалої облоги захопив його. Єфрозіна Доці з дітьми втекла до Польщі, а трохи згодом, у 1602 р. її син зміг заволодіти замком. У 1619 р. укріплення захопив трансільванський воєвода Габор Бетлен. Після його смерті в 1629 р. Другети ненадовго повернули собі Ужанські володіння. У 1644 р. Дьордь Ракоці, який виступив проти австрійського правителя, атакував володіння його прихильників Другетів, захопив Невицький замок і наказав зруйнувати мури (Дзембас, Кобаль 2005, с. 34).

Археологічне дослідження пам'ятки, розпочате ще у 90-х рр. XX ст. експедицією на чолі з О. В. Дзембасом, підтвердило інформацію писемних джерел про функціонування замку з початку XIV до середини XVII ст. Були отримані значні колекції масового керамічного матеріалу (посуд, кахлі) та індивідуальних знахідок (прикраси і елементи одягу, інструментарій, побутові речі, предмети озброєння, монети). В ході робіт була вивчена домінуюча площа внутрішнього дворика, приміщення навколо нього та зовнішні захисні системи. Однак, в публікаціях досі відсутні аналізи найбільш ранніх комплексів, які є основними у визначенні питання, чи існували певні оборонні споруди на замковій горі наприкінці XIII ст., або ж пам'ятку за прийнятою в історіографії традицією необхідно датувати на основі першої згадки в письмових джерелах – початком XIV ст.

Ще один замок цієї хронологічної групи – Мукачівський (рис. 1d). Він перебрав функції зруйнованого під час монголо-татарського нашествия укріплення Боржава. Ймовірно збудований не раніше другої половини XIII ст., а скоріше за все, вже на самому початку XIV ст. В датованому 1263 р. документі фігурує тільки містечко (Árpádkori...1870, old. 68; Fügedi 1977, old. 168). Мукачівську королівську домінію в цей час отримала як посаг донька короля Бели IV, Констанція, дружина галицького князя Льва Даниловича (з 1252 р.).

Укріплення зведено в стратегічному місці, де дорога, що вела від Руських воріт, розгалужувалась: одна гілка прямувала до Берегова, інша до Броньки. Перша достовірна згадка про Мукачівський замок датована 1311 р., коли незаконно захоплений королівський замок представники родини Амадея Аба повернули правителю. Першим каштеляном, що фігурує в середньовічних грамотах 1321 р. став магістр Томаш, прихильник Карла Роберта, березький та угочанський жупан (A Perényi... 2008, DL 56 547). Після 1311 р. замок разом з домінією перейшов до рук Анжу, тривалий час ним володіла дружина Карла Роберта, Єлизавета, а згодом Людовик I та королева Марія.

У 1397 р. король Сигізмунд надав притулок та подарував укріплення разом з домінією подільському князю у вигнанні Федору Коріатовичу. Ймовірно, саме в цей період оборонні споруди трансформувалися в типовий європейський лицарський замок. Після смерті князя у 1414 р. спорудою певний час управляла його дружина Ольга (з її іменем пов'язане заснування мукачівського жіночого монастиря) та племінник Василь, а через 4 роки його було повернуто в королівське володіння (Історія... 1998, с. 47–48).

Отже, на сьогоднішній день до категорії замків Закарпаття початку XIV ст. достовірно належать чотири: Виноградівський, Королівський, Невицький та Мукачівський. Всі вони зазнали кардинальних перебудов, переважно на зламі XV–XVI ст., що привело до майже повного знищення більш ранніх культурних горизонтів.

Додаткові дослідження необхідні, щоб перевірити належність до даної категорії укріплень Хустського замку. Дослідник угорського середньовіччя, Е. Фюгеді вважає, що він був збудований після повстання палатина Копоса, тобто після 1318 р. Підкреслює стратегічне значення оборонних споруд поруч з місцем впадання р. Ріки до р. Тиси. Зведений у XIV ст. порівняно невеликий Хустський замок у результаті періодичних масштабних перебудов на XVI–XVII ст. перетворився в значний за розмірами складний комплекс захисних, житлових і господарських споруд. Планування укріплень визначило продовгувате плато на вершині гори, витягнуте в довжину за лінією північ–південь. Фортифікації поділені на верхню та нижню тераси, нижній двір, у свою чергу, теж складався з двох відокремлених частин. На час завершення функціонування замку до його оборонних ліній були вписані шість бастіонів і чотири вежі (рис. 1е).

Фортеця, як і саме місто Хуст, заснована в період відбудови Угорського королівства після монголо-татарського нашествия. З неї відмінно контролювалася долина р. Тиси і тому укріплення функціонально замінили вишківську дозорну площадку Варгедь (сенса утримання останньої в цей час був втрачений і вона припинила своє існування). Хустський замок був покликаний захищати навколишні села новоствореного Марамороського комітату та соляний шлях, які приносили суттєвий прибуток до королівської скарбниці. Перше письмове свідчення про замок датоване 1353 р. В документі згадується каштелян Домокош Мачка, який на цей час командував і Нялабським замком. У 1365 р. король Сигізмунд дарував марамороські землі молдавським вельможам Балку та Драгу, але замком вони володіли нетривалий період. Сигізмунд передав фортецю своєму канцлеру Імре Перені (требішовська гілка), що стало однією з причин багаторічної ворожнечі між двома родами.

У польовому сезоні 2019 р. на території Хустського замку проводилися дослідження експедицією Ужгородського національного університету. Встановлено, що під час активних перебудов і життєдіяльності наприкінці XV–XVI ст. більш ранні горизонти були знищені. Це змушує при датуванні початкового укріплення оперувати тільки найбільш ранньою засвіченою письмовими джерелами датою – 1353 р. Її зміна на більш ранню можлива лише з урахуванням конкретизації хронології початкових горизонтів, для чого необхідне продовження широкомасштабних археологічних розкопок в різних частинах пам'ятки.

За отриманими матеріалами на сьогоднішній день можемо констатувати не дуже активний процес будівництва кам'яних укріплень на самому північному сході Карпато-Дунайського ареалу у XIII–XIV ст. Це пояснюється специфікою і периферійним становищем регіону з незначною кількістю населення і порівняно небагатою місцевою аристократією. До цих перших двох хронологічних груп на землях Закарпаття надійно відносяться всього сім пунктів, три з яких до категорії замків зараховані доволі умовно. І взагалі, як правило, в ці часи із-за відсутності нагальної необхідності захисна функція цих споруд не була основною, а на перші позиції безперечно виходили репрезентативна і дозорна. Це підтверджує і той факт, що для даних місцевих походжень характерні незначна зайнята оборонними спорудами площа та слабо насичений культурний шар. Пункти першої хронологічної групи (XIII ст.) припинили своє існування на зламі XIII–XIV ст. і пізніше як фортифікації більше не використовувались. На відміну від них, замкові комплекси першої половини XIV ст. стали основою для формування системи захисних споруд Північно–Східної Угорщини кінця XV – початку XVI ст. Відповідно це призвело до того, що в результаті кардинальної перебудови ранні культурні горизонти цих пам'яток знищені майже повністю.

Враховуючи той факт, що інформаційна база писемних джерел вже розібрана в достатньому обсязі, в майбутньому отримання додаткових свідчень про замки Закарпаття другої половини XIII і першої половини XIV ст. можливе тільки за рахунок проведення нових археологічних досліджень.

Література

- Дзембас, О. В., Кобаль, Й. В. 2005. *Невицький замок*. Ужгород: Закарпаття.
- Історія Мукачєва. 1998. Ужгород, Т. І.
- Прохненко, І. А. 2014. Королівський замок Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів «Археологія & Фортифікація України»*. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Подільського державного історичного музею-заповідника, приурочена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 234–243.

- Прохненко, І. А. 2015. Кахляна під 4 Королівського замку Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 117–124.
- Прохненко, І. А. 2016. Кімната № 3 Королівського замку Нялаб. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 150–156.
- Прохненко, І. А. 2016а. Дослідження Королівського замку Нялаб. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, с. 38–41.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2007. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році. *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Cluj-Napoca; Satu Mare, с. 83–94.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2009. До історії замків Закарпаття. *Військово-історичний альманах*, 1(18), с. 71–97.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М., Зомбор, І. Т. 2010. Дослідження замків Закарпаття у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ; Луцьк, с. 346–348.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, Е. М., Мойжес, В. В. 2008. Результати дослідження Броньковського замка. *Carpatica-Carpatika*, 37, с. 139–148.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2016. Королівський замок Нялаб во владении потомков молдавского воеводи Саца. *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, 10 [XXV], 2, с. 53–66.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2017. Монети Королівського замку Нялаб. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*, III, с. 141–156.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А., Мойжес, В. В. 2016. Королівський замок Нялаб. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 123–154.
- Фодор, І. 1992. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья. *Acta Hungarica*, 1, с. 138–139.
- Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321)*. 1878. Szerk. Nagy I., Budapest.
- A Perényi család levéltára 1222–1526*. 2008. Közzéteszi: Tringli István, Budapest.
- Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII*. 1870. Szerk. Wenzel Gusztáv 1261–1272, Pest.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 1829. Szerk. Fejér G. Buda, III/2.
- Draskóczy, I. 1992. *A lilium jegyében*. Ungvár.
- Engel, P. 1987; 2007. Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problematikájáról. *Műemlékvédelem*, 31, old. 9–14; *Castrum*, 6, old. 11–18.
- Feld, I. 2017. Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, old. 367–400.
- Fodor, I. 1996. *A honfoglaló Magyarság*. Kiállítás katalógus. Budapest.
- Fügedi, E. 1975. Középkori várak – középkori társadalom. *Váregépítézetünk*. Budapest, old. 63–86.
- Fügedi, E. 1977. *Vár és társadalom a 13–14 századi Magyarországon*. Budapest.
- Györfy, Gy. 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, I, 3. kiadás.
- Hazai oklevéltár 1234–1536*. 1897. Szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. Budapest.
- Horváth, R. 2011. Váregépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, old. 79–93.
- Horváth, R. 2011a. Váregépítés engedélyezése a középkori Magyarországon. *Várak, kastélyok, templomok*, 7 (5), old. 4–8.
- Karácsonyi, J. 1900. *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig*, Budapest, I köt.
- Kristó, Gy. 1986. *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest.
- Lehoczky, T. 1996. *Bereg vármegye*. Budapest; Bergszász.
- Prochненко, I., Žilenco, M. 2019. Jezuitská sviatostka z korolevského hradu Ňaláb. *Numizmatika. Časopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV*, 28, s. 27–30.
- Prohnenko, I., Mojszesz, V., Zsilenko, M. 2012. A királyházi vár csempekályhája. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, LIV, old. 241–285.

- Prohnenko, I., Mojzsesz, V., Zsilenko, M. 2013. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, LV, old. 203–250.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2015. A királyházai Nyaláb vár. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015*. Kökény, old. 68–71.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2016. Baranka vára. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016*. Kökény, old. 77–79.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2019. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása. *Archaeologiai Értesítő*, 144. kötet, old. 137–167.
- Prokhnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V. 2016. Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*, 41, 1, p. 273–299.
- Riskó, M. 2007. *Ferencesek Nagyszőlősen*. Budapest.
- Rupp, J. 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*, Pest, II kötet.
- Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*. 1951. Szerk. Mályusz E., Budapest.

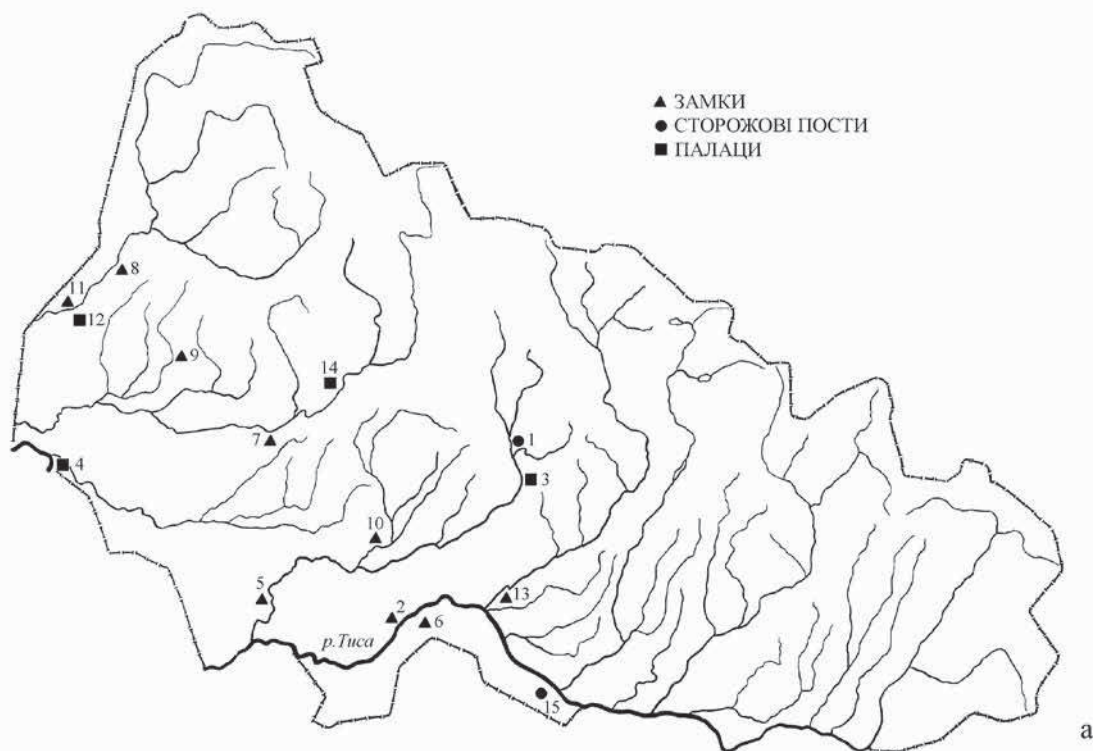
Igor Prokhnenko, Maria Zhylenko

THE CASTLES OF TRANSCARPATHIA OF THE SECOND HALF OF 13th – FIRST HALF OF 14th CENTURIES

Four successive stages can be identified in the history of functioning of the castles of Hungarian Kingdom. A system of the royal counties, with the ispans' (counts') fortifications in their core, was distinctive for 12 – 13th centuries. Small, newly built noble castles appeared here since 13th centuries. During the Arpads they turned into important tools of influence in the hands of certain oligarchic clans. When House of Anjou strengthened its grasp on Hungarian throne, the castles became an expression of political power of monarch and functioned mainly as the centers of royal domains. During the Late Middle Ages they were gradually taken over by new nobility and often transformed into well-developed complexes, residencies.

The first fortifications of the new type were built in the region, unpopulated areas were granted to minor nobility, and German settlers were invited in a wake of Bela IV centralized policy of colonization and castles construction. There were three main stages of the Late Middle Ages and Early Modern Period castle architecture on the territory of Zakarpatska oblast of Ukraine. Two of them are presented by the fortifications of second half of 13th and the first half of 14th centuries. Typically just a small part of these sites was occupied by fortifications. Usually they had a thin cultural layer. These features argues for their predominantly watch and representation functions. The sites of the first chronological group (13th century) stopped to exist at the edge of 13th-14th centuries and they never used as fortifications again. By contrast, the castle complexes of the first half of 14th century formed the basis for a system of fortifications in North-Eastern Hungary of the end of 14th – beginning of 16th centuries. However their early cultural layers were almost completely destroyed in a wake of radical re-building.

Key words: North-Eastern Hungary, Transcarpathia, fortified settlements, castles, fortifications, towers, stone-walls, the Middle Ages.

b

c

d

e

Рис. 1. Карта розміщення замків, сторожових постів та палаців на території Закарпатської обл. України (а).

1 – Бронька; 2 – Виноградів; 3 – Довге; 4 – Есень; 5 – Квасово;
 6 – Королево; 7 – Мукачево; 8 – Невицьке; 9 – Середне; 10 – Сільце;
 11 – Ужгород; 12 – Горяни; 13 – Хуст; 14 – Чинадієво; 15 – Вишково.
 а – Королівський замок Нялаб; б – Невицьке укріплення;
 с – Мукачівський замок Паланок; д – Хустський замок.

СЕКЦІЯ 3

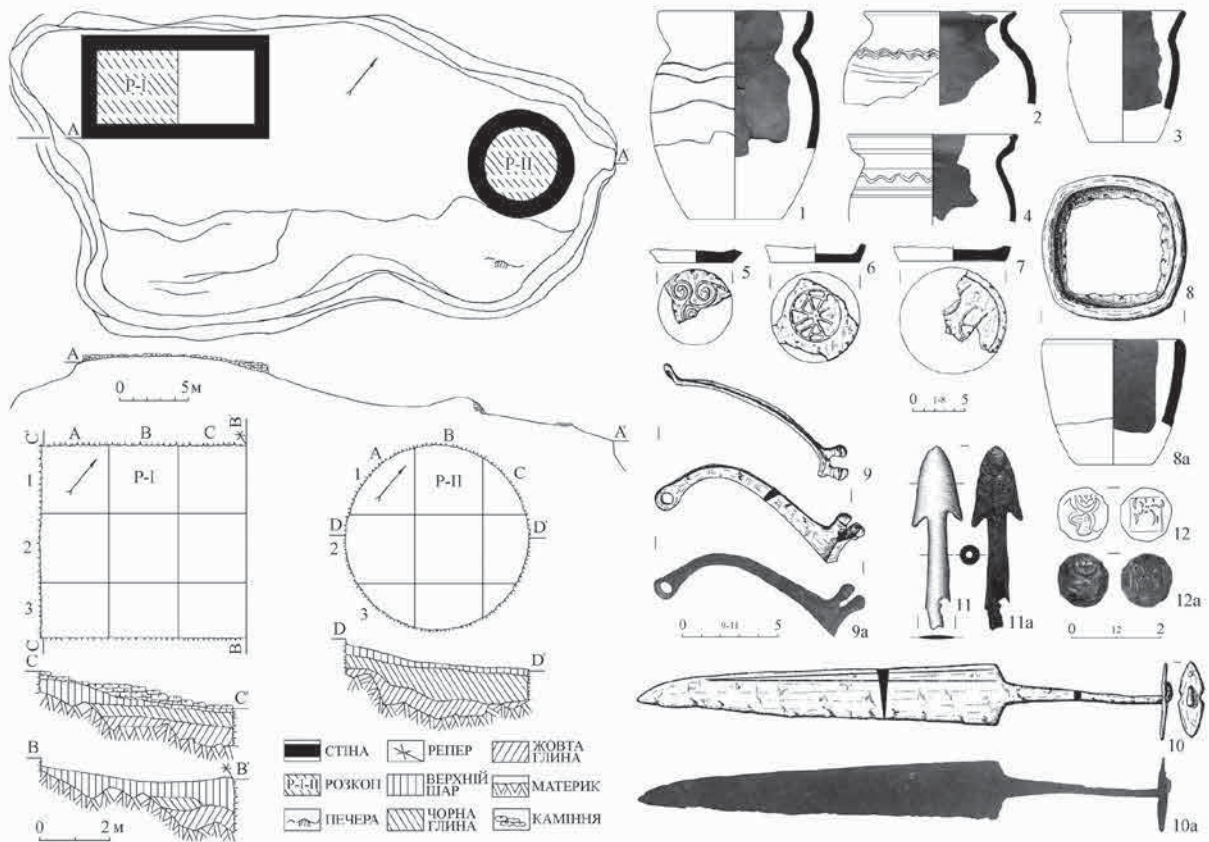

Рис. 2. Бронька. Царська Гора. План та інвентар замку.

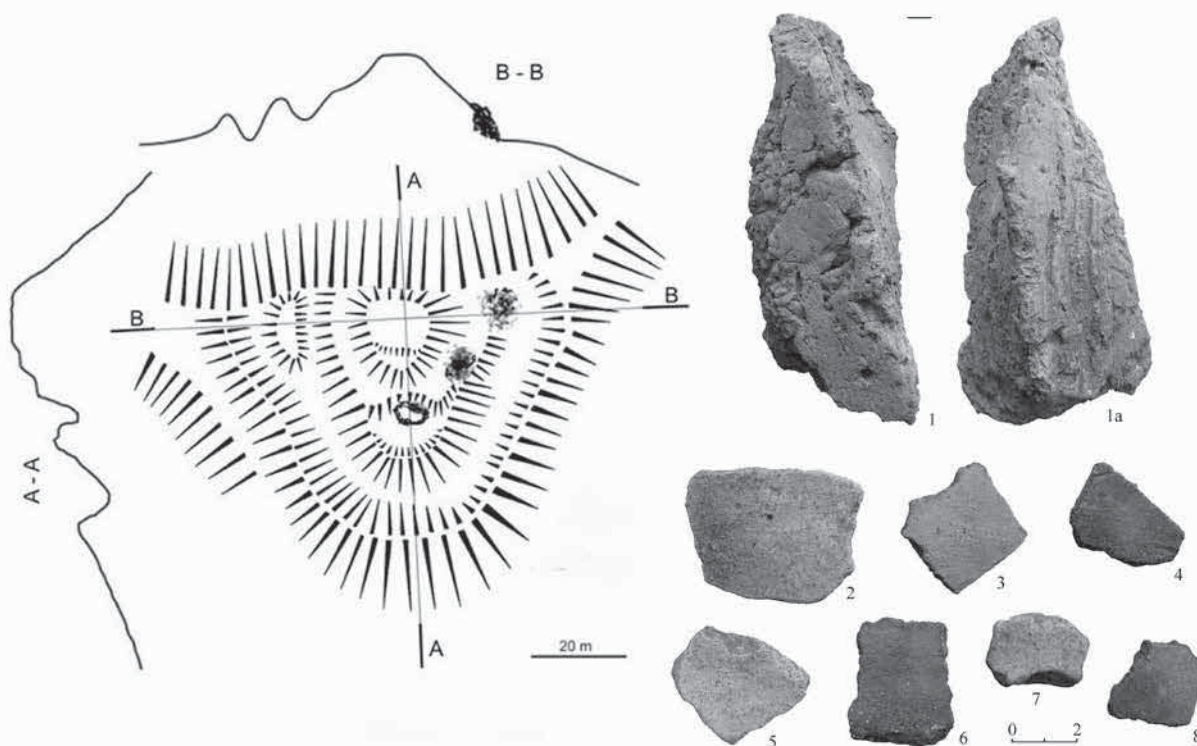
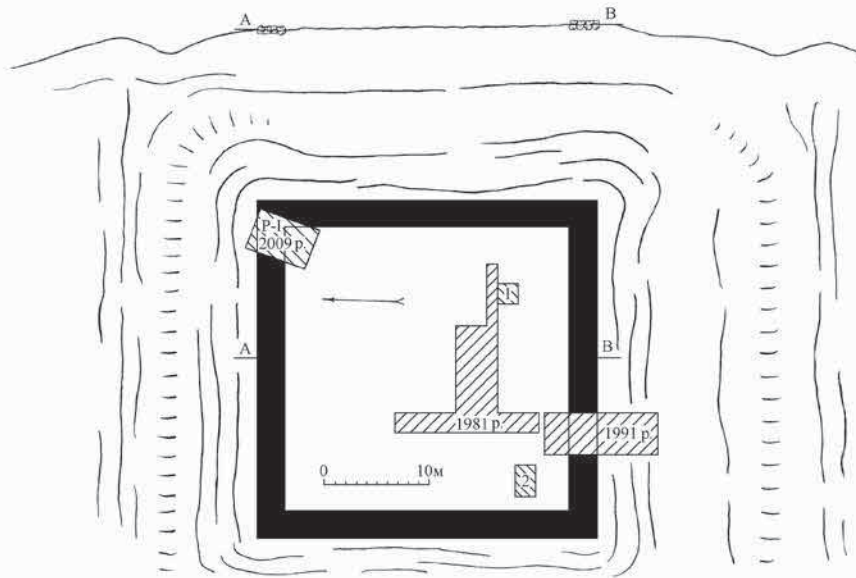

Рис. 3. Вишково. Варгедь. План укріплення. Кераміка.

СЕКЦІЯ 3

ЗАМКОВА СІНА
  РОВ
  РОЗКОПІ І ШУРФИ 2009 РОКУ
  РОЗКОПИ ТА ШУРФИ 1981 І 1991 РОКІВ

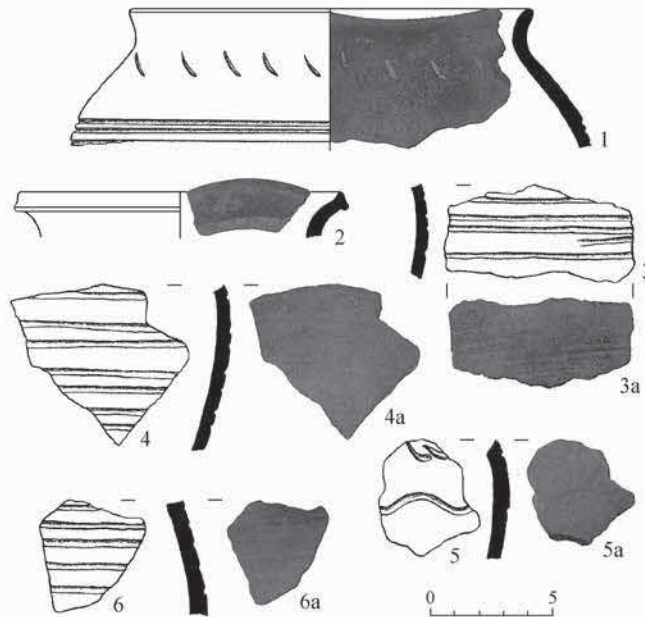
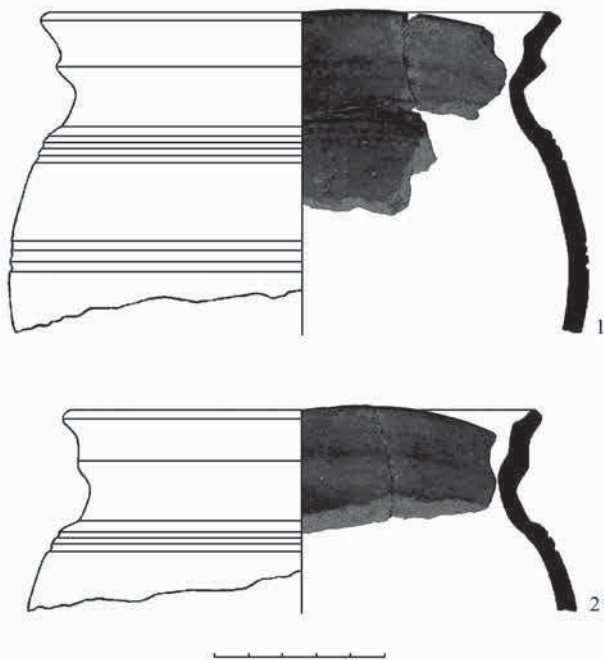
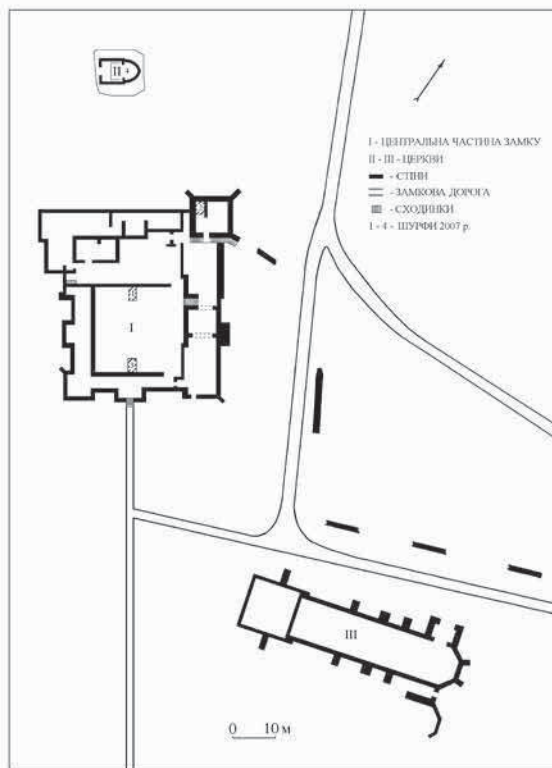

Рис. 4. Сільце. Бодулів. План та інвентар замку.

*Рис. 5. Виноградів. Замок Канків.
План укріплень та кераміка раннього горизонту.*